

ბაგრატი კურაპალატის სამართალი თუ სამართალი ალმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა

დავით მაისურაძე,

თსუ, თინათინ წერეთლის სახელობის სახელმწიფოსა და სამართლის ინსტიტუტის მეცნიერი თანამშრომელი

I. შესავალი

ქართული სამართლის ისტორიაში ალბათ არ არსებობს იმაზე უფრო ბუნდოვანი საკითხი, თუ რას წარმოადგენს ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში აღბუღას სამართლის ბოლოში დართული მუხლები, რომლებსაც, როგორც წესი ბაგრატ კურაპალატის სახელით ვიცნობთ. ასეთი გაურკვეველობა უჩვეულოა იმ ფონზე, რომ გარკვევას მთელი ერთი საუკუნე ცდილობდა ქართული სამართლის ისტორიის მეცნიერება. რა თქმა უნდა, არ იქნება სწორი და სამართლიანი, ამ მცდელობებს წარუმატებელი ვუნოდოთ: სწორედ ამ კვლევების შედეგად გაირკვა, რომ ეს მუხლები არც აღბუღას ეკუთვნის და არც მის პაპას, მანდატურთუხუცეს ბექას; გაირკვა ისიც, რომ ბოლოში დართული მუხლები ერთი საკანონმდებლო აქტი არაა: შინაარსობრივად გაიმიჯნა ერთმანეთისაგან ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალი და კანონიკური სამართალი; ჩატარდა მუხლების შინაარსის შეძლებისდაგვარად დეტალური ანალიზი და მოიძებნა ანალოგებიც სხვა საკანონმდებლო ძეგლებიდან. მაგრამ მაინც არ ვიცით პასუხი კითხვაზე: ვინ არის და როდის მოღვაწეობდა ამ მუხლების ავტორი, ვინ არის ბაგრატ კურაპალატი?

ერთსაუკუნოვანი კვლევის მთავარი შეკითხვაც სწორედ ეს იყო. და რადგან მთავარ შეკითხვაზე დღესაც არ გვაქვს ერთმნიშვნელოვანი პასუხი, მაინც გვაქვს უფლება, წარუმატებლობაც ვახსენოთ. ამ წარუმატებლობის მიზეზი კი, შესაძლოა, ისაა, რომ მთავარი შეკითხვა ძეგ-

ლის ტექსტიდან მოწყვეტილია და არასწორადაა შერჩეული. წინამდებარე სტატია ეცდება, მთავარ შეკითხვად აქციოს არა ბაგრატის ვინაობა, არამედ ის, თუ რას გვეუბნება ამ საკანონმდებლო ძეგლის ტექსტი. მომდევნო თავებში წარმოდგენილია ახლებური ინტერპრეტაცია ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი ძეგლის შესავლის ტექსტისა. ამ ინტერპრეტაციას კი თან ახლავს დასკვნები, რომელთა გაზიარებაც, შესაძლოა, იყოს საწინდარი სამომავლო კვლევებისა ამ ძეგლის გარშემო არსებული ბუნდოვანების გასაფანტად.

II. კვლევის ისტორია

ვახტანგ VI-ის სამართლის წიგნთა კრებულში აღბუღას კოდექსის ბოლოში დართული მუხლების რაობა და წარმომავლობა მთელი XX საუკუნის განმავლობაში სადავო იყო და ასეა დღემდე. პირველად ივანე ჯავახიშვილი მიხვდა,¹ რომ ეს ნაწილი არ ეკუთვნოდა ბექა-აღბუღას სამართალს და ყურადღება მიაქცია ამ მუხლების შესავალში ნახსენებ მეფეთ-მეფე ბაგრატ კურაპალატს, რომელიც მათ სჯულმდებლად მიიჩნია.

მთელი შემდგომი სამეცნიერო პოლემიკა მიეძღვნა იმის გარკვევას, თუ რომელი ბაგრატ კურაპალატი იგულისხმება აქ: თავად ივანე ჯავახიშვილი მიიჩნევდა, რომ ეს უნდა იყოს XI სა-

¹ ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, აღმანახი „ჩვენი ერი“, N 1, 1909, გვ. 13 და შემდგომში.

უკუნის ერთიანი საქართველოს პირველი მეფე ბაგრატ III. თუმცა *ჯავახიშვილი* საკითხს, ჩვეულებისამებრ, სიფრთხილით ეკიდება და ამ მუხლების ავტორად არც ბაგრატ I-ს გამორიცხავს.² *სარგის კაკაბაძე*, რომელიც ძეგლს უფრო გვიანდელად თვლიდა, მეფეთ-მეფე ბაგრატში ხან XV-XVI საუკუნეების რაჭა-არგვეთის მფლობელ ბაგრატს ხედავდა,³ ხან – აფხაზეთ-იმერეთის მეფეს,⁴ ხანაც – ალექსანდრე მეფის ძმას XV საუკუნეში.⁵ მისი შეხედულებები არც ერთმა მკვლევარმა არ გაიზიარა. მოგვიანებით ივანე *სურგულაძემ* გამოთქვა ვარაუდი, რომ ძეგლის ავტორი შეიძლება XI საუკუნის მეფე ბაგრატ IV ყოფილიყო.⁶ ამ აზრს დაეთანხმა და თავისი არგუმენტებიც დაამატა ისიდორე *დოლიძემ*.⁷ ბოლოს კი *აბელ კიკვიძემ* ძეგლის შემდგენლად ბაგრატ I აშოტის ძე მიიჩნია.⁸ ყველა სხვა მკვლევარი ამ მოსაზრებათაგან ერთერთს იზიარებს, როგორც წესი, დამატებითი არგუმენტაციის გარეშე. საბოლოოდ კი დღეისათვის ერთხმადაა აღიარებული: ბაგრატ კურაპალატის სამართალი, ვინც არ უნდა იყოს ეს ბაგრატი, ქართული საერო სამართლის დღეისათვის ცნობილი უძველესი ძეგლია.

იმის მიუხედავად ანდა, შესაძლოა, სწორედ იმის გამო, რომ ამ მოსაზრებათაგან ყველა არგუმენტირებულია, ობიექტური მკითხველი ვერ გამოარჩევს რომელიმე უფრო დამაჯერებლს. ამის მიზეზი შეიძლება ისიცაა, რომ არგუმენტები ხშირად ნაძალადევი ჩანს: ძეგლის ენა და შინაარსი, ერთი შეხედვით, გვიანდელია, მაგრამ მკვლევრები ამას ამართლებენ ტექსტის

გვიანდელი დამახინჯებით;⁹ ავტორობის კანდიდატი არც ერთი ბაგრატი წყაროებში არ იწოდება, როგორც მეფეთ-მეფე, ზოგი მათგანი კურაპალატიც კი არ ყოფილა, მეტიც: ზოგი მეფეც არაა, მაგრამ მკვლევრები ამის გამართლებასაც ცდილობენ სხვადასხვა გზებით. თუ ერთი მკვლევარი ქვეყანაში დამყარებულ სამართლიანობას მტკიცე არგუმენტად მიიჩნევს ძეგლის ამ ეპოქაში შექმნის სასარგებლოდ,¹⁰ მეორე მკვლევრისთვის სწორედ ქვეყანაში გამეფებული უსამართლობა მიიჩნევა სამართლის ძეგლის შექმნის საუკეთესო წინაპირობად.¹¹ იქმნება ისეთი შთაბეჭდილება, რომ მთავარია ისტორიულ პირს ბაგრატი ერქვას – მნიშვნელობა არ აქვს არც მის თანამდებობას, წოდებას, ეპოქას თუ ზოგად ვითარებას – მას ყველა შემთხვევაში მარტივად გავაიგივებდით ძეგლის შესავალში ნახსენებ ბაგრატ კურაპალატთან.

III. სჯულმდებელი ბაგრატი?

– მთავარი საყრდენის შერყევა და შესავლის ანალიზი

მთელი ამ პოლემიკის ფარგლებში ძეგლის შესავალში ნახსენები ბაგრატ კურაპალატი ყოველგვარ ეჭვს გარეშე მიიჩნევა ამ ძეგლის სჯულმდებლად. ეს აქსიომაა ყველა მკვლევრისთვის. გასარკვევია მხოლოდ ტექსტში ნახსენები ბაგრატის ისტორიულ პიროვნებასთან იდენტიფიცირება. შესაძლოა, სწორედ საკითხის ასე დასმაა წარუმატებელი პოლემიკის მიზეზიც: თუკი მსჯელობა არასწორ საყრდენს ემყარება, იგი თავშივე განწირულია მცდარი დასკვნებისთვის. ამიტომ მომდევნო ქვეთავებში წარმოდგენილია მცდელობა, კითხვის ნიშნის ქვეშ დავაყენოთ აქამდე აქსიომად მიჩნეული დებულება: არის კი ტექსტში ნახსენები ბა-

² *ჯავახიშვილი*, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი, 1928, გვ. 82 და შემდგომნი.

³ *კაკაბაძე*, სჯულმდებელი ბაგრატ კურაპალატი, 1912, გვ. 3 და შემდგომნი.

⁴ *კაკაბაძე*, კვლევა-ძიებანი საქართველოს ისტორიის საკითხების შესახებ, 1920, გვ. 1 და შემდგომნი.

⁵ *კაკაბაძე*, ეგრედ ნოდებული ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესახებ, საისტორიო მოამბე, II, 1924.

⁶ *სურგულაძე*, ქართული სამართლის ისტორიის წყაროები, 1984, გვ. 84 და შემდგომნი.

⁷ *დოლიძე*, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 43 და შემდგომნი.

⁸ *კიკვიძე*, ვის ეკუთვნის ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი სამართალი? წიგნში: მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XVI-XVII, 1972, გვ. 228 და შემდგომნი.

⁹ *ჯავახიშვილი*, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი, 1928, გვ. 87, 88.

¹⁰ *ჯავახიშვილი*, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი პირველი, 1928, გვ. 84.

¹¹ *დოლიძე*, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 55; *სურგულაძე*, ქართული სამართლის ისტორიის წყაროები, 1984, გვ. 84.

გრატი კურაპალატი ნამდვილად სჯულმდებელი? ამ საკითხზე პასუხისთვის კი საჭიროა ის, რაც გასული საუკუნის მკვლევრებს რატომღაც მნიშვნელოვნად არ მიუჩნევიათ: **გამონვლილვითი ანალიზი ე.წ. ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესავლისა.** შესავალი კი სიტყვასიტყვით ასეთია: „სახელითა ღმრთისაათა დაინყების საღმრთოესა გაჩენილი და გასაჩენელი, პირველად დავითიან ბაგრატი კურაპალატი და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა ბრძანებითა და მერმე ებისკოპოზთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკუიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი განგებითა ღმრთისაათა.“

1. „ბაგრატი კურაპალატი და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“

გასული საუკუნის მკვლევრებს ეს შესავალი ასე ესმოდათ: აქ ნახსენებია ბაგრატი კურაპალატი, რომელიც აღმაშენებელია და რომელიც მეფეთ-მეფეთა. მაგრამ ტექსტის ღრმა ანალიზიც არაა საჭირო იმისათვის, რომ დავასკვნათ: შესავალში ეს არ წერია. მკითხველი უპირველესად შენიშნავს, რომ „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“ მრავლობითშია დასმული და იგი უკვე ამიტომაც არ შეიძლება ბაგრატი კურაპალატს მიემართებოდეს.

რა თქმა უნდა, ეს ენობრივი შეუთანხმებლობა არ გამორჩეობდათ სხვა ავტორებსაც, მაგრამ ისინი თავს არიდებენ ამაზე მსჯელობას; კიკვიძე მხოლოდ გაკვირით ახსენებს: „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“ ისე უნდა გავიგოთ, როგორც აღმაშენებელი მეფეთ-მეფე. მრავლობითი რიცხვის მაჩვენებელი „თა“ ძველ ქართულში არაიშვიათად აღნიშნავს მხოლობით რიცხვს.¹² აქ, სავარაუდოდ, ავტორი გულისხმობს *pluralis majestatis* ფორმებს, რომლებიც ძველ ქართულ ენაში მართლაც დასტურდება,¹³ მაგრამ არც ისე ხშირად და თანაც მხოლოდ XII სა-

უკუნიდან, ე.ი. არა იმ ეპოქაში, რომელსაც ავტორი მიაწერს ძეგლს. *Pluralis majestatis* (თუმცა შესაძლოა ეს იყოს *pluralis auctoris*) მეფეთა საბუთებში გავრცელებული იყო გვიანდელ პერიოდშიც: „ჩუენ, მეფემან... გიბოძეთ...“ ასეთი ფორმულებით მართლაც სავსეა საბუთები, განსაკუთრებით კი XV-XVII საუკუნეებისა. დასტურად მხოლოდ რამდენიმეს დასახელებაც საკმარისია სხვადასხვა ეპოქიდან:

- „ჩუენ, ქრისტეს მიერ კურთხეულმან ქართლისა კათალიკოზ-პატრიარქმან მელქიზედეკ“ (1031-1033);¹⁴
- „ჩვენ, მეფეთ მეფემან ბაგრატი“ (1455-1459);¹⁵
- „ჩუენ, მეფეთ მეფემან ალექსანდრე და ძემან ჩუენმან ბაგრატი“ (1484-1510);¹⁶
- „თქუენ, ნმიდასა მეუფესა, ქართლისა კათალიკოზსა ბასილს ესე წიგნი მოგახსენეთ ჩუენ, პატრონმან მეფემან დავით“ (1517-1525);¹⁷
- „ჩუენ, მეფემან, პატრონმან სუიმონ“ (1623);¹⁸
- „ჩუენ, მეფემან პატრონმან როსტომ“ (1634);¹⁹

მაგრამ ქართულისთვის ასე ნაცნობი *pluralis majestatis* ხასიათდება იმიტომ, რომ მხოლოდ ნაცვალსახელები და ზმნებია მრავლობითში, სხვა სიტყვები კი, მათ შორის ნოდებები და თანამდებობები, მხოლობითშია შეწყობილი: „ჩუენ

¹² კიკვიძე, ვის ეკუთვნის ბაგრატი კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილი სამართალი? წიგნში: მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, XVI-XVII, 1972, გვ. 233.
¹³ იხ. შანიძე, „ღმრთისა სწორნი“ ვეფხისტყაოსანში: დროშა, N 6, 1985.

¹⁴ დანერვილი მელქისედეკ კათალიკოსისა მოხსენებული მცხეთის საყდრისადმი, 1031-1033, ქსდ, III, N 3.
¹⁵ სასისხლო სიგელი ბაგრატი მეფისა თემნა ყიფიანისადმი 1455-1459, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, III, N 34.
¹⁶ სასისხლო სიგელის დამტკიცება ალექსანდრე მეფისა აბესალომ გელოვანისადმი, 1484-1510, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, III, N 62.
¹⁷ შეუვალობის წიგნი დავით მეფისა სვეტიცხოველისადმი, 1517-1525, ქართული ისტორიული საბუთების კორპუსი, IV, N 26.
¹⁸ წყალობის წიგნი სვიმონ მეფისა ბოქაულთუხუცეს ქაიხოსრო ბარათაშვილისადმი, 1623, წიგნში: გოგოლაძე, მასალები ქაიხოსრო ბარათაშვილ-აბაშიშვილის ფეოდალური ოჯახის ისტორიისათვის, 2018, N 5.
¹⁹ მამულის სითარხნის წიგნი როსტომ მეფისა მერაბ ყორღანაშვილისადმი, 1634, ქსდ, II, N 72.

მეფემან მოგახსენეთ თქვენ **კათალიკოსა**“ და არა „ჩვენ მეფეთა მოგახსენეთ თქვენ კათალიკოსთა“. ეს უკანასკნელი ფორმა არ შეიძლება ერთ მეფეს და ერთ კათალიკოსს გულისხმობდეს, ყოველ შემთხვევაში მანამ, სანამ ამის საწინააღმდეგოდ მეტყველი არაერთი მაგალითი არ იქნება მოხმობილი. მანამდე კი ვერ იქნება გაზიარებული მოსაზრება, თითქოს „თა“ ძველ ქართულში არაიშვიათად აღნიშნავდეს მხოლოდობით რიცხვს.

რომც დაგუშვათ, რომ სამართლის ძეგლში *pluralis majestatis* არის გამოყენებული და საქმე გვაქვს იმ იშვიათ (თუ აქამდე უცნობ) შემთხვევასთან, როცა „თა“ მართლაც მხოლოდობითს გადმოსცემს პატივისცემის ნიშნად, გაუგებარია, რატომაა აღმატებით მრავლობითში ჩასმული ერთი ნოდება – „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“, ხოლო მეორე – „კურაპალატ“ – მხოლობითში დატოვებული. აქ რომ მართლაც მეფის მიმართ პატივისცემა იყოს ნაგულისხმევი, გვექნებოდა „ბაგრატ კურაპალატთა და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“. მაგრამ ძეგლში ასე არ წერია...

...და რაც წერია, არანაირი საფუძველი არ გვაქვს, გავიგოთ ისე, როგორც არ წერია. ძეგლში კი წერია ის, რომ ეს სამართალი არის გაჩენილი „**ბაგრატ კურაპალატ და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა ბრძანებითა**“. თუ ამ წინადადებას ენის ჩვეული და არა საგამონაკლისო ნორმების გათვალისწინებით გავიაზრებთ, სრულიად ნათლად და მკაფიოდაა გადმოცემული, რომ ბაგრატ კურაპალატი სხვაა და აღმაშენებელი მეფეთ-მეფეები სხვები არიან. თუ წინასწარ განწყობებს დავთმობთ, ობიექტურად არანაირი საფუძველი არ გვაქვს იმისა, რომ ამ ტექსტში მრავლობითი დასმული სიტყვა მხოლოდობითად გამოვაცხადოთ. ე.ი. სამართალი შეიქმნა ბაგრატ კურაპალატისა და სხვა მეფეთ-მეფეთა ბრძანებით. ამავსე ადასტურებს შესავლის ბოლო ნაწილიც: „**ეპისკოპოსთა, დიდებულთა და აზნაურთა და ჭკუიანთა კაცთა მეფეთა წინაშე ერთბამად გაჩენილი**“. ე.ი. ეს სამართალი მეფეების და არა ერთი მეფის წინაშე სხვა დასახელებულ პირთა თათბირის შედეგადაა მიღებული.

ამდენად, შესავლის ტექსტი თანამედროვე ენით შემდეგნაირად გადმოიცემა: „ღვთის სახელით [აქედან] იწყება საღვთოს გაჩენილი და გასაჩენელი, ჯერ ბაგრატ კურაპალატისა და აღმაშენებელი მეფეთ-მეფეების ბრძანებით, შემდეგ კი ეპისკოპოსების, დიდებულების, აზნაურების და ჭკვიანი კაცების მიერ მეფეთა წინაშე ერთობლივად გაჩენილი ღვთის განგებით.“ ესაა შესავლის ტექსტი სიტყვასიტყვით, მისი ერთ-ერთი შესაძლო ინტერპრეტაცია კი მომდევნო ქვეთავებშია.

2. შესავლის წარმომავლობა

გასარკვევია შესავლის წარმომავლობა. კერძოდ, საკითხავია, ეს შესავალი ძეგლის ძირითადი ტექსტის თანადროულია ანუ მის ავტორებს ეკუთვნის თუ შემდგომ პერიოდში დამატებული. ამ საკითხზე კი, თუკი შესავლის ფორმულირებას დავაკვირდებით, პასუხი სრულიად ნათელია: შეუძლებელია, იგი ეკუთვნოდეს მას, ვინც ეს სამართალი „გააჩინა“.

უპირველესად ყურადღება უნდა მიექცეს სიტყვას „დაიწყების“. ამ სიტყვით შესავლის ავტორი უნდა მიაწინებდეს მკითხველს, რომ აქედან რაღაც ახალი, წინამორბედი ტექსტისგან განსხვავებული იწყება. ასეთ რამეზე ავტორისეული მითითება კი „გაჩენილი სჯულდების“ შესავალში უჩვეულო და მოულოდნელი უნდა იყოს. როგორც წესი, სჯულდების თანადროულ შესავალს ერთგვარი ოქმის ფორმა აქვს და გადმოგვცემს, როდის, რა ვითარებაში და რატომ შეიქმნა ახალი საკანონმდებლო აქტი, სად გაიმართა კრება მის „გასაჩენელად“ და ვინ ესწრებოდა ამ კრებას. ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალსაც აქვს ამის ნიშნები, მაგრამ ოქმის ფორმის შესავლისათვის მაინც სრულიად მოულოდნელია სიტყვა „დაიწყების“, რომელიც იმაზე მიუთითებს, რომ ამ ტექსტს წინ სხვა ტექსტი უნდა უსწრებდეს. ამ სიტყვის გამოყენება უფრო ბუნებრივი და მოსალოდნელია კრებულის ავტორის მიერ, რომელმაც სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლი ერთმანეთის მიყოლებით მოათავსა და მკითხველს მიუთითა, სად მთავრდება ერთი და სად იწყება მეორე.

შესავალი რომ ძველის ძირითადი ტექსტის ავტორისეული არაა, ამაზე მეტყველებს შესავლის ზოგადი შინაარსიც: თუკი ეს საკანონმდებლო ძეგლი ბაგრატ კურაპალატისა და სხვა მეფეების ბრძანებითაა „გაჩენილი“, ე.ი. მას არც ერთი ავტორი ჰყავს და არც ერთდროულადაა შედგენილი. თუ შესავალს სიტყვასიტყვითი მნიშვნელობით გავიგებთ, გამოდის, რომ ძველის ტექსტი სხვადასხვა დროის საკანონმდებლო აქტების კომპილაცია უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში, ასე უნდა თვლიდეს შესავლის ავტორი, რომელიც ვერ იქნება თავად კანონმდებელი.

ამდენად, საკითხავია, ვინ შეიძლება იყოს ის კომპილატორი თუ კრებულის შემდგენელი, რომელსაც შესაძლოა ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლისთვის შესავალი დაენერა. დღეისათვის ცნობილი მონაცემებით, ამ საკანონმდებლო ძეგლს ორი ასეთი კრებულის შემდგენელი შეიძლება უკავშირდებოდეს: ალბულა I ჯაყელი და მისი კომისია ან ვახტანგ VI და მისი კომისია.

ალბულა ჯაყელის სასარგებლოდ მეტყველებს უპირველესად ის, რომ ვახტანგ VI-ის კომისიას ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალი ალბულას სამართლის ნაწილად მიაჩნია. ისილორე დოლიძე მიიჩნევს, რომ კომისიამ ეს მუხლები შეცდომით მიაწერა ალბულას სამართალს.²⁰ ამაზე უნდა მეტყველებდეს ისიც, რომ ვახტანგისეულ რედაქციაზე დაახლოებით 30 წლით უფრო ძველი, 1672 წლის ხელნაწერი ალბულას სამართლისა მართლაც არ შეიცავს ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილ მუხლებს.

ბოლო დროს მიტროპოლიტმა ანანია ჯაფარიძემ გამოთქვა განსხვავებული ვარაუდი, რომ შესაძლოა „ბაგრატ კურაპალატის სამართლის“ სახელით ცნობილი დანართი მუხლები სწორედ ჭულევის საკანონმდებლო კრების მიერ იყოს შეტანილი ალბულას კრებულში.²¹ ამ ვარაუდის დასასაბუთებლად შესაძლოა, საინტერესო იყოს ალბულას სამართლის შესავალი, რომლის მოკლე შინაარსი შემდეგია: ალბულა

ჯაყელს ჭულევი²² მოუწვევია საკანონმდებლო კომისია, რომელსაც სრულად და უცვლელად დაუმტკიცებია მანდატურთუხუცესი „პატრონისა ბექას“ სამართალი, მასზე კი თავიანთი დადგენილი სამართალიც დაურთიათ. სულ ბოლოს კი ალბულას შესავალში ნათქვამია: „ანყურისა და საფარისა ვითა ძველთაგან ყოფილიყო, არცა დიდსა პატონსა მოეშალა, ჩვენ განალამცა ეგრეთვე დავამტკიცეთ“. პატ[რ]ონად ტექსტში მანამდე მხოლოდ ბექა მანდატურთუხუცესი იხსენიება და, დიდი ალბათობით, უკანასკნელ სიტყვებშიც იგი უნდა მოიაზრებოდეს. ამდენად, ალბულას სამართლის შესავალში საუბარია, სულ მცირე, სამ სხვადასხვა საკანონმდებლო ძეგლზე: [1] ბექა მანდატურთუხუცესის სამართალზე, [2] საკუთრივ ალბულას მიერ დამატებულ მუხლებზე და [3] ძველთაგან ცნობილ ანყურისა და საფარის სამართალზე, რომელიც ალბულამდე „დიდ პატონს“, ე.ი. სავარაუდოდ ბექასაც არ მოუშლია. სამწუხაროდ, ალბულას შესავლის ეს უკანასკნელი სიტყვები, როგორც წესი, უგულვებელყოფილია ხოლმე და არც რაიმე გამოკვლევა არსებობს, თუ რას შეიძლება გულისხმობდეს სამართალი „ანყურისა და საფარისა“. ხომ არ იგულისხმება აქ სწორედ ის მუხლები, რომლებსაც დღეს ბაგრატ კურაპალატის სახელით ვიცნობთ და ვახტანგ VI-ის კომისიასაც ალბულას კოდექსის განუყოფელ ნაწილად სრულიად მართებულად მიუჩნევია? ვახტანგის კომისიას რომ შეცდომა არ მოსვლია, თითქოს ამაზე უნდა მეტყველებდეს ასევე ერთი მინანური პეტერბურგში დაცულ ვახტანგისეულ სამართლის წიგნში: „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი ალბულადამ.“²³ ამ მინანურის ავტორის მოსაზრებითაც ხომ „ბაგრატ კურაპალატის სამართალი“ „ალბულას“ ნაწილია.

თუმცა საკითხის ერთმნიშვნელოვნად გადაჭრა მაინც რთულია: იმ შემთხვევაშიც კი, თუ ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართალს კრებულში ალბულას მიერ შეტანილად მივიჩნევთ, ეს

²⁰ დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 42,

²¹ ჯაფარიძე, საქართველოს საეკლესიო კანონების კრებული, 2010, გვ.180 და შემდგომი.

²² თუმცა 1672 წლის ხელნაწერში ჭულევი არაა ნახსენები; კრების ადგილი მხოლოდ ვახტანგისეულ რედაქციაშია დადასტურებული.

²³ ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 93; დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 53.

ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ ე.წ. ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესავალი აღბუღას ან მის კომისიას ეკუთვნის. აღბუღას შესავლის უკანასკნელ სიტყვებში თითქოს ისე ჩანს, რომ აღბუღას ეპოქაში სრულიად ცხადი იყო, რას ნიშნავდა სამართალი „ანყურისა და საფარისა“; აქ კონკრეტულ ადგილას მიღებულ კონკრეტულ საკანონმდებლო ძეგლზე თუ ძეგლებზეა საუბარი. ავტორი დამატებით მონაცემებს არ იძლევა, რადგან მისი წარმოდგენით მკითხველიც მარტივად უნდა მიხვდეს, თუ რას ნიშნავს ძველთაგან ცნობილი „ანყურისა და საფარისა“. სხვა შთაბეჭდილებას ტოვებს ე.წ. ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესავალი, რომელიც არც კონკრეტულ საკანონმდებლო ადგილს ასახელებს და არც მაინცდამაინც ერთ კონკრეტულ კანონმდებელს („მეფეთ-მეფეთა“). თავისთავად ჩნდება განცდა, რომ ამ შესავლის ავტორისთვის ეს საკანონმდებლო ძეგლი და მისი შექმნის ისტორია მაინცდამაინც ახლობელი არ უნდა იყოს. ამ ორ შესავალს შორის არც რაიმე შინაარსობრივი კავშირია: ერთგან ნახსენები პუნქტები – ანყური და საფარა – მეორეგან არაა დასახელებული, მეორეგან ნახსენები კანონმდებლები – ბაგრატი და მეფეთ-მეფეები – პირველში არაა მითითებული. ეს გარემოებები უფრო იმაზე შეიძლება მეტყველებდეს, რომ ე.წ. ბაგრატის სამართლის შესავალი აღბუღაზე გვიანდელია და შესაძლოა მართლაც ვახტანგ VI-ის კომისიის დაწერილი იყოს.

საბოლოოდ გადაჭრით მხოლოდ იმის თქმა შეიძლება, რომ შესავალი არ ეკუთვნის კანონმდებელს და იგი გვიანდელი კრებულის ავტორის სიტყვები უნდა იყოს.

3. ისევ ბაგრატი კურაპალატი და მეფეთ-მეფენი – მითითება ეპოქაზე და არა ავტორებზე

ზემოთ უკვე გაიხილა, რომ შესავალში ნახსენები ბაგრატი კურაპალატი და მეფეთ-მეფენი სხვადასხვანი არიან, მაგრამ ეს საკითხს კი არ ამარტივებს, არამედ პირიქით: კვლავ აქტუალური რჩება კითხვა, ვინ არის ბაგრატი კურაპალატი; ამას ემატება ახალი კითხვები, ვინ არიან

ნახსენები მეფეთ-მეფეები, რატომ არის მხოლოდ ერთი მეფე სახელდებით მოხსენიებული და მაინც რამდენი მეფე შეიძლება იყოს ამ არც ისე ვრცელი საკანონმდებლო ძეგლის ავტორი.

უპირველესად, გასარკვევია, რას შეიძლება გულისხმობდეს „მეფეთ-მეფე“. XI საუკუნეზე ადრეულ ძეგლებში მეფეთ-მეფე ან მეფეთა მეფე ქართულ წყაროებში მხოლოდ სპარსეთის შაჰის მიმართ არის ნათქვამი.²⁴ ერთადერთ გამონაკლისად შეიძლება მივიჩნიოთ *ჯუანშერის* თხზულებაში ვახტანგ გორგასლის მოხსენიება „ათთა მეფედა მეფედ“.²⁵ თუმცა, კონტექსტის გათვალისწინებით (*ჯუანშერი* საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ სპარსეთის „მეფეთ-მეფემ“ თავის წერილში ვახტანგიც „მეფეთ-მეფედ“ მოიხსენია), ეს უფრო გამონაკლისია და ვახტანგიც სხვაგან, ჩვეულებრივ, მეფედ იწოდება. ბაგრატიონთა საგვარეულოდან პირველი, ვინც მეფეთ-მეფის ტიტული მიიღო, არის გურგენი,²⁶ ბაგრატი III-ის მამა. მას ამ ტიტულით იხსენიებს როგორც მათიანე ქართლისაჲს ავტორი,²⁷ ისე სუმბატ დავითის ძე.²⁸ ეს უკანასკნელი ამ ტიტულის დამაჯერებელ ახსნასაც გვთავაზობს: გურგენს მეფეთ-მეფე იმიტომ უწოდეს, რომ მის გამეფებამდე მისი შვილი ბაგრატი გახდა აფხაზთა მეფე. ასე რომ, ამ ტიტულის მინიჭებას კონკრეტული გამართლება აქვს და ჯერ კიდევ არაა მემკვიდრეობითი: გურგენის ძეს, ბაგრატი III-ს წყაროები არსად მოიხსენიებენ მეფეთ-მეფედ, მიუხედავად იმისა, რომ ბაგრატი, როგორც საქართველოს გამაერთიანებელი,

²⁴ „მეფე სპარსთა, მეფეთ-მეფე ხუარან-ხუარა“ – ლეონტი, ქართლის ცხოვრება, თქმული მისი-ვე აღწერებისათვის ეკლესიისა.

²⁵ „ურმისდისგან, ყოველთა მეფეთა მეფისა, ვახტანგის მიმართ, ვარან-ხუასრო-თანგისა, ათთა მეფეთა მეფისა ახოვანისა.“ – *ჯუანშერი*, ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა.

²⁶ *ბახტაძე*, ქართული ტიტულატურა ტაო-კლარჯეთის სამეფოს მმართველ ბაგრატიონთა დინასტიაში, საქართველოს ისტორიის ინსტიტუტის შრომები, 2015, ტომი 9, გვ. 89-124; *ლორთქიფანიძე*, ქართველთა სამეფო, საქართველოს ისტორია, ტომი II, 1973, გვ. 452.

²⁷ „მეორმოცდათერთმეტე მეფე, ბაგრატი, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა“, „გარდაიცვალა ესე გურგენ მეფეთ-მეფე“ – მათიანე ქართლისა.

²⁸ „გურგენ, რომელსა უწოდეს მეფეთა-მეფე.“ – სუმბატ დავითის ძე, ცხოვრება და უწყება ბაგრატიონიანთა.

გურგენზე მეტად შეიძლება იმსახურებდეს ამ ნოდებას.

გაერთიანებულ საქართველოს მეფეთაგან პირველი, რომელიც მეფეთ-მეფედ მოიხსენიება,²⁹ არის გიორგი II. როგორც ჩანს, სწორედ ამ დროიდან დამკვიდრდა ეს ნოდება მეფეთა ტიტულატურაში და მიიღო იდეოლოგიური დატვირთვა, მას აღარ აქვს ის არც ისე მნიშვნელოვანი მნიშვნელობა, რაც გურგენის დროს ჰქონდა და უკვე გაერთიანებული საქართველოს მეფის მაღალ სტატუსზე მიანიშნებს.

თუ როგორ აღიქმებოდა ტიტულ „მეფეთ-მეფის“ მნიშვნელობა საქართველოს სამეფოს დაშლის შემდეგ, ამაზე წარმოდგენას გვიქმნის ვახტანგ VI-ის ძე, ვახუშტი ბატონიშვილი. იგი თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსაში“, მას შემდეგ რაც მიმოიხილავს კახეთის, სამცხის, იმერეთის, ოდიშის, აფხაზეთისა და გურიის „ზნეთა და ჩვეულებათა“, წერს: „ხოლო მეფენი ამათ ყოველთა ზედა იწერებოდნენ ესრეთ ... სიგელსა და გუჯარსა შინა: «ჩუენ, მეფეთ-მეფემან, ღვთით წყალობით ცხებულმან»... ხოლო აწინდელთა ჟამთა: «ჩუენ, მეფემან ღვთივ-ცხებით გჳრგჳნოსანმან»... ესრეთვე იმერნი და კახნი, არამედ მეფე ქართლისა კუალადცა მეფეთ-მეფობით სწერდა წინავეთავე ჩუეულებითა.“

ამრიგად, ვახუშტის მიხედვით, ერთიანი საქართველოს მეფეები („მეფენი ამათ ყოველთა [კუთხეთა] ზედა“) დოკუმენტებში იხსენიებოდნენ, როგორც „მეფეთ-მეფენი“, ხოლო დაშლილი სამეფოების მეფეები („აწინდელთა ჟამთა“) – როგორც „მეფენი“. ასეთი წესი ყოფილა დასავლეთ საქართველოშიც და კახეთშიც, მხოლოდ ქართლის მეფეებს შეუწარმუნებიათ მეფეთ-მეფის ნოდება. ეს პრინციპი გვიანდელ საბუთებში, შესაძლოა, რეალურად არც იყოს დაცული, მაგრამ აქ უეჭველად გადმოცემულია მაშინდელი აღქმა ამ ნოდების მნიშვნელობისა: სამეფოსამთავროებად დაშლილი ქვეყნის მმართველები მეფეთ-მეფის ტიტულს ვერ იმსახურებენ, მეფეთ-მეფე ერთიანი სამეფოს მმართველს ნი-

შნავს. ეს აღქმა გარკვეულწილად მართლაც შესაბამება ისტორიულ რეალობასაც.

დავუბრუნდეთ ე.წ. ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესავალს: აქ ნათქვამია, რომ სამართალი „ბაგრატი კურაპალატი და აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“ ბრძანებით შეიქმნა. როგორც უკვე ითქვა, შესავლის ტექსტი გვიანდელია და უდიდესი ალბათობით უკვე დაშლილი საქართველოს ეპოქიდან მომდინარეობს; თუ იგი სწორედ ვახტანგ VI-ის კომისიის შედგენილი არაა, ყოველ შემთხვევაში, მისი რედაქტირებული მაინცაა.³⁰ თუ როგორ ცვლიდა ტერმინებს ეს კომისია და თავის ეპოქას უსადაგებდა, კარგად ჩანს ალბუღას სამართლის 1672 წლისა და ვახტანგისეული რედაქციების შედარებისას: მაგალითად, ვახტანგის კომისიას ბეჟა ჯაყელის მიმართ გამოყენებული სიტყვა „პატონი“ „მეფით“ შეუცვლია.³¹ ყველაფრის გათვალისწინებით, ე.წ. ბაგრატი კურაპალატის სამართლის შესავალი XVII-XVIII საუკუნის კონტექსტისგან თავისუფალი ვერ იქნება. ამ კონტექსტში კი სიტყვები „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“ იძენს განსაკუთრებულ მნიშვნელობას: შესავლის ავტორი ამით უნდა მიანიშნებდეს, რომ საქმე ეხება საქართველოს ერთიანი სამეფოს პერიოდის საკანონმდებლო ძეგლს. შესავლის ავტორმა, როგორც ჩანს, ზუსტად არც იცის, რომელი მეფის დროსაა „გაჩენილი“ სამართალი, ამიტომ მეფეთ-მეფეებზე ზოგადი მითითებით იგი მიანიშნებს არა იმდენად კონკრეტულ კანონმდებელ მეფეზე ან მეფეებზე, რამდენადაც ეპოქაზე. ეს ეპოქა შესავლის ავტორისთვის ალბათ იდეალიზებულია, ამიტომ არიან მეფეთ-მეფეები აღმაშენებელნი.

ტექსტის ასეთი ინტერპრეტაციის პირობებში განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს ბაგრატი კურაპალატზე მითითებაც: გაერთიანებული საქართველოს პირველი მეფე სწორედ ბაგრატი III კურაპალატია. მიუხედავად იმისა, რომ ბაგრატი III-ს თავის ეპოქაში მეფეთ-მეფის ნო-

²⁹ „და შემოიქცა უკლებლად და მშკდობით მეფეთ-მეფე გიორგი თავისა სამეფოსა.“ – მატიანე ქართლისა.

³⁰ თავად ტექსტი თუ არა, მისი ენა მაინც რომ გვიანდელია, ამას მიუთითებს ჯავახიშვილიც, ქართული სამართლის ისტორია, I, 1928, გვ. 87, 88.

³¹ შდრ. „არცა დიდსა პატონსა მოეშალა“ და „არცა დიდსა მეფესა მოეშალა“, დოლიძე, ძველი ქართული სამართალი, 1953, გვ. 286.

დება არ ჰქონია, გვიანდელი აღქმით ისიც მეფეთ-მეფეა, რადგან ეს სიტყვები გაერთიანებული სამეფოს მმართველის სინონიმადაა გადაქცეული. ამდენად, ბაგრატ კურაპალატის დასახელებით შესავლის ავტორი კიდევ ერთხელ უსვამს ხაზს, რომ იგი სამეფოს ერთიანობის პერიოდზე საუბრობს: ძეგლი შექმნილია ბაგრატ კურაპალატიდან მოყოლებული ერთიანი საქართველოს მეფეთ-მეფეების ბრძანებით. არ უნდა გამოვრიცხოთ, რომ საკმაოდ უადგილო სიტყვა „პირველად“, რომელიც წინ უსწრებს ბაგრატის სახელს („პირველად დავითიან ბაგრატ კურაპალატ“), ტექსტის თავდაპირველ რედაქციაში კიდევ ერთი დამატებითი ხაზგასმა ყოფილიყო მეფეთა შორის მის ქრონოლოგიურ პირველობაზე (თუმცა ჩვენთვის ცნობილ ვახტანგისეულ რედაქციაში ამ სიტყვის მნიშვნელობაა „ჯერ“, „თავდაპირველად“).

აღსანიშნავია, რომ ეს, შესაძლოა, იყოს ქართულ საისტორიო წყაროებში პირველი ცხადი მითითება იმაზე, რომ საქართველოს მეფეთა სათვალავი ბაგრატ კურაპალატიდან იწყება. ადრეულ ძეგლებში ბაგრატი არსად ჩანს რაიმე სათვალავის თავში. მაგალითად, ქართლის ცხოვრებაში, მიუხედავად იმისა, რომ საქართველოს გაერთიანება სათანადოდაა შეფასებული, ბაგრატი მაინც ორმოცდამეთერთმეტე მეფეა.³² საინტერესოა, რომ ვახუშტი ბატონიშვილიც XVIII საუკუნეში ბაგრატს ორმოცდამეთერთმეტე (ძვ. ქართული სისტემით: ნდ) მეფედ მოიხსენიებს,³³ მაგრამ მასთან უკვე არაპირდაპირი მინიშნებაც ჩანს იმაზე, რომ ბაგრატი არსებითად ახალი სახელმწიფოს – ვახუშტის სიტყვებით, *სრულიად გიორგიის* – პირველი მეფეა („მეფე ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა ანუ სრულიად გიორგიისა“). და მაინც, ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესავალში მაინც უფრო ცხადად ჩანს, რომ ავტორი მეფეთ-მეფეთა სათვალავს ბაგრატიდან იწყებს.

ამრიგად, რადგან ბაგრატ კურაპალატზე მითითების ფუნქცია უფრო მეტად ერთიანობის პერიოდზე მინიშნებაა, ნაკლებად სავარაუდოა,

რომ თავად ბაგრატი იყოს ავტორი საკანონმდებლო ძეგლისა. მისი სახელის დასახელება შესავალში წმინდად სიმბოლურია. მეტიც: შესავლის ავტორმა არ იცის, ვინ არის ავტორი მის მიერ მოძიებული საკანონმდებლო ძეგლისა და ძალიან ზოგად მითითებას აკეთებს, რომ იგი ერთიანი საქართველოს მეფეთ-მეფეების ბრძანებით „გაუჩინიათ“. რადგან ამ გაგებით ბაგრატიც ერთ-ერთი მეფეთ-მეფეა, უფრო გამართლებული იქნებოდა, სამართლის ამ ძეგლისთვის „სამართალი მეფეთ-მეფეთა“ გვეწოდებინა.

IV. სამომავლო კვლევის საკითხი: საკანონმდებლო ძეგლის რაობა

თუ წინამდებარე სტატიაში გამოთქმული ვარაუდები გაზიარებულ იქნება, ეს აუცილებლად წარმოშობს დამატებით საკითხებს: რას წარმოადგენს აღბუღას კოდექსის ბოლოში დართული საკანონმდებლო ძეგლი? ხომ არ არის ეს მართლაც აღბუღას სამართლის შესავალში ნახსენები „ანყურისა და საფარის“ სამართალი? სხვადასხვა მეფეთა დროის ნორმების კომპილაციაა, როგორც ეს მისი შესავლიდან იკვეთება, თუ ერთდროულად შექმნილი ძეგლია და მისი ავტორის ვინაობა უბრალოდ შესავლის ავტორისთვისაა უცნობი? თუ ეს სხვადასხვა ეპოქის ნორმათა კომპილაციაა, მაშინ ამ კომპილაციის ნაწილი ხომ არაა ასევე აღბუღას სამართლის ბოლოში დართული ე.წ. კანონიკური სამართალი? შესაძლოა, სწორედ ეს იყოს საუკეთესო ახსნა იმისა, რომ აღბუღას სამართლის ბოლოში დართული მუხლები შინაარსობრივად მართლაც არ ჰგავს ერთი კანონმდებლის შედგენილს.

ნებისმიერ შემთხვევაში, წინამდებარე სტატიის ვარაუდების გაზიარება საწინდარი იქნება იმისა, რომ აქამდე ბაგრატ კურაპალატის სამართლად წოდებული და, ალბათ, კანონიკურ სამართლად წოდებული მუხლებიც სრულიად ახლებურად იქნეს დანახული და შეფასებული.

³² „მეორმოცდამეთერთმეტე მეფე, ბაგრატ, ძე გურგენ მეფეთ-მეფისა. ბაგრატოანი“, მატიაწე ქართლისა.

³³ „ნდ. მეფე ბაგრატ აფხაზთა და ქართველთა ანუ სრულიად გიორგიისა.“ – აღწერა სამეფოსა საქართველოსა.

V. დასკვნები

[1] ე.წ. ბაგრატ კურაპალატის სამართლის შესავალში ნახსენები ბაგრატ კურაპალატი და აღმაშენებელი მეფეთ-მეფეები სხვადასხვა პიროვნებები არიან. ამიტომ არაა სწორი კანონმდებელი ბაგრატ კურაპალატის ძიება, რომელიც აღმაშენებელი მეფეთ-მეფეა.

[2] შესავლის ტექსტი თანამედროვე ენით შეიძლება შემდეგნაირად გადმოიცეს: „ღვთის სახელით [აქედან] იწყება საღვთოს გაჩენილი და გასაჩენელი, ჯერ ბაგრატ კურაპალატისა და აღმაშენებელი მეფეთ-მეფეების ბრძანებით, შემდეგ კი ეპისკოპოსების, დიდებულების, აზნაურების და ჭკვიანი კაცების მიერ მეფეთა წინაშე ერთობლივად გაჩენილი ღვთის განგებით.“

[3] შესავალი თავისი შინაარსით არ შეიძლება იყოს ამ საკანონმდებლო ძეგლის ავტორისეული. იგი უნდა ეკუთვნოდეს კრებულის შემდგენელს, რომელმაც ეს ძეგლი სხვა საკანონმდებლო ძეგლის შემდეგ მოათავსა. შესავალი ავტორისეული ვერ იქნება იმის გამოც, რომ მასში დასახელებული ავტორები არიან სხვადასხვა დროის მეფეები.

[4] შესავალში „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა“ მოხსენიებით შესავლის ავტორი მიუთითებს, რომ ეს ძეგლი საქართველოს ერთიანი სამეფოს ეპოქაშია შექმნილი.

[5] დასახელებულ ბაგრატ კურაპალატში უნდა იგულისხმებოდეს ბაგრატ III. მაგრამ მისი დასახელება არ ნიშნავს, რომ სწორედ ისაა სჯულმდებელი. მის მოხსენიებას წმინდად სიმბოლური დატვირთვა აქვს: იგი ერთიანი საქართველოს პირველი მეფეა და მასზე მინიშნებით კიდევ ერთხელაა ხაზგასმული, რომ ძეგლი ერთიანობის ეპოქას ეკუთვნის.

[6] აქამდე ბაგრატ კურაპალატის სამართლის სახელით ცნობილ ძეგლს უმჯობესია, ეწოდოს სამართალი მეფეთ მეფეთა. სამომავლო კვლევების შედეგად, იგი შესაძლოა, გაიგივდეს „ანყურისა და საფარის“ სამართალთან, რომელიც აღბუღას სამართლის შესავლის ბოლოშია ნახსენები.

[7] ვინაიდან ძველებური ინტერპრეტაცია ჩიხში შემყვანი გამოდგა, სამომავლო კვლევებს საფუძვლად შეიძლება დაედოს ძეგლის შესავლის ახლებური ინტერპრეტაცია, რათა მეტი გაირკვეს „აღმაშენებელთა მეფეთ-მეფეთა სამართლის“ შესახებ.